

העשרה היהודים עד לעידן המודרני

מספר היהודים שחיו בעולם עד לעידן המודרני¹ מוערך בכמיליון². רובם המכריע התגוררו באירופה, בעיקר בחלקה המזרחי של היבשת, ומיעוטם בארצות האסלאם³. בפרק זה נתעכב על מספר מאפיינים מרכזיים של הקהילות היהודיות עד לזמן המודרני באירופה ובארצות האסלאם. הכרת מאפיינים אלה נחוצה לצורך הבנת תהליכי השינוי שהתרחשו מאוחר יותר בחברה היהודית ואשר הצמיחו מתוכם במאה ה-19 את הלאומיות היהודית.

יהודים באירופה בימי הביניים

¹ פרק זה הוא פרק העשרה לספר "הלאומיות המודרנית וראשית הציונות" (יגאל משעול; היי סקול).
² הערכה זו מתייחסת לשנים 1,000 – 1,700. מובן שלא ניתן לדעת בוודאות את מספר היהודים ומובן גם שחלו שינויים במספר זה.
³ האבחנה בין היהודים שחיו באירופה ליהודים שחיו מחוצה לה אינה אבחנה גיאוגרפית בלבד. היהודים שחיו באירופה והיהודים שחיו מחוץ לארצות אירופה היו חשופים להשפעות תרבותיות ולתהליכים היסטוריים שונים. מסיבה זו ולצורך הנוחות והפשטות נתייחס בפרק זה ליהודים שחיו בחלקיה האירופיים של האימפריה העות'מנית יחד עם יתר היהודים שחיו בארצות האסלאם.

1. היהודים באירופה

עד לעידן המודרני נחשבו היהודים באירופה לקבוצה נבדלת משאר האוכלוסייה. ההבדל שבינם לבין שאר אזרחי המדינה נבע מגורמים פנימיים וחיזוניים: גורם חיצוני- קיומם של חוקים ייחודיים שהבחינו את היהודים מיתר האוכלוסייה; גורם פנימי- שאיפתם של היהודים לחיים עצמאיים ומנותקים מהאוכלוסייה הכללית.

1 (א) דחייה חברתית והפלייה חוקית

על היהודים באירופה חלו שורה של חוקים ייחודיים שהבדילו אותם מהאוכלוסייה הנוצרית⁴. מצב חוקי מיוחד זה, שממנו סבלו היהודים, ביטא תחושה עמוקה של עוינות חברתית כלפיהם, שסיבותיה היו בעיקר דתיות. הנצרות ראתה ביהודים את רוצחי ישו, בן האלוהים לפי האמונה הנוצרית, וחוטאים המסרבים להכיר באמת. התפיסה הנוצרית ציפתה שהיהודים יכירו, בסופו של דבר, בנכונותה של האמונה הנוצרית ובאלוהותו של ישו, ועד שיעשו זאת יהיה עליהם להשלים עם מעמדם כנחותים ולחיות חיי השפלה.

היהודים הוגדרו כבני חסות שהשלטון מוכן לסבול את הימצאותם במדינה באופן זמני. בהתאם לתפיסה זו נקבעו חוקים מיוחדים, שחלו על היהודים בלבד ואשר ביטאו את נחיתותם:

- ☞ **תשלום של מיסים מיוחדים:** בתמורה לנכונות השלטון המקומי לסבול את קיומם של היהודים הם נדרשו לשלם מיסי סובלנות שהוטלו עליהם בלבד.
 - ☞ **איסור תעסוקה במשרות ציבוריות ופוליטיות:** נאסר על היהודים להיבחר לבתי המחוקקים או לעסוק בתפקידי פקידות ממלכתיים, שקיבלו את שכרם מאוצר המדינה.
 - ☞ **מניעת השכלה:** נאסר על היהודים ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה, דבר שמנע מהם את העיסוק במקצועות חופשיים* (כמו רפואה ועריכת דין).
 - ☞ **הגבלת תחומי העיסוק:** נקבעו חוקים שאסרו על היהודים לעסוק במקצועות מגוונים. כך למשל במקומות שונים נאסר על היהודים לעסוק בחקלאות, בצורפות, בסחר בבהמות, ביין ועוד.
 - ☞ **הגבלת מקום המגורים:** נאסר על היהודים לגור במקומות שונים. בחלק מהערים הורשו היהודים להתגורר בשכונות נפרדות שנקבעו בעבורם, בערים אחרות נקבע מספר מקסימלי של יהודים שהורשו להתגורר בהם ובערים אחרות נאסר על היהודים לחיות לחלוטין. גם בערים בהם הורשו היהודים לגור, התרחשו לעיתים מעשי גירוש.
 - ☞ **הגבלת תנועה:** באזורים שלימים באירופה נאסרה הכניסה ליהודים, אלא באישור מיוחד מהשלטונות.
 - ☞ **חיוב ללבוש לבוש מיוחד:** במקומות שונים באירופה חיובו היהודים להזדהות כיהודים באמצעות פריטי לבוש מיוחדים שהבדילו אותם משאר האוכלוסייה.
 - ☞ **המרת דת כפויה:** במקרים מסוימים ניסו השלטונות לגרום ליהודים להתנצר. לעיתים הדבר נעשה באמצעות ניסיונות לבצע המרת דת כפויה ולעיתים על ידי עידוד כלכלי (למתנצרים ניתנו הקלות בתשלום מיסים).
- השנאה והחשדנות כלפי היהודים התבטאו גם בעוינות חברתית גלויה שלעיתים הידרדרה לאלימות. הדבר התבטא מעת לעת בקריאות גנאי, בעלילות דם*, שבהן הואשמו היהודים ברצח ילדים נוצרים למטרות פולחן, ולעיתים אף בפרעות, שבמהלכן יהודים נרצחו, הוכו ונגרם נזק לרכושם.

⁴ מצב זה היה חלק מהשיטה החברתית שהייתה נהוגה באירופה. שיטה זו, שהייתה שריד של השיטה החברתית שהתקיימה במהלך ימי הביניים, קבעה חובות וזכויות שונות שחלו על כל אדם, בהתאם להשתייכותו המעמדית. במסגרת שיטה חוקית זו נקבע חוק מיוחד גם עבור היהודים.

1 (ב) שאיפת היהודים להיבדלות

המגבלות שהטילו השלטונות על היהודים והשנאה החברתית כלפיהם פגעו ביכולתם לנהל את חייהם כרצונם. היהודים סבלו מאיום מתמיד על אורחות חייהם, פרנסתם, רכושם ואף על חייהם. יחד עם זאת, ההיבדלות שנכפתה עליהם על ידי השלטונות תאמה במידה רבה את שאיפותיהם.

היהודים עצמם שאפו לשמר את נבדלותם החברתית. שאיפה זו נבעה מהחשש שהסרת המחיצות שבין יהודים לנוצרים תפגע באמונתם הדתית ואף תגרום לחלקם להתנצר. מגמה בדלנית זו באה לידי ביטוי באורחות חיים שונים שאימצו היהודים במטרה להבדיל את עצמם מסביבתם:

☞ **מגורים בקרבת הקהילה היהודית:** רבים מהיהודים התגוררו בשכונות יהודיות נפרדות מתוך בחירה ושיקולי נוחות. המגורים בקרבת מוסדות הקהילה היהודית הקלו על קבלת שירותי דת שונים כמו תפילה במניין בבית הכנסת, שחיטה כשרה, ברית מילה ועוד. בשל כך בחרו יהודים רבים להתגורר בשכונות יהודיות נפרדות, גם במקומות שבהם לא חויבו לעשות זאת.

☞ **הקפדה על מראה חיצוני נבדל:** היהודים הבדילו עצמם מסביבתם באמצעים מיוחדים כמו לבוש מיוחד, כיסוי ראש לנשים נשואות, גידול זקן ופאות לגברים ועוד. הבדלים אלה, שנבעו בחלקם ממנהגים דתיים, סייעו ליהודים לבטא את היבדלותם מהסביבה הנוצרית.

☞ **שימוש בשפה נבדלת:** היהודים לא השתמשו בשפת האוכלוסייה הנוצרית המקומית. השפה העיקרית ששימשה את היהודים באירופה הייתה היידיש, שהורכבה בעיקר ממילים הלוקחות מהשפה העברית ומהשפה הגרמנית העתיקה. שפה זו לא הייתה מובנת לנוצרים והיא סייעה ליהודים להיבדל מהאוכלוסייה שבקרבה חיו ולהדגיש את ייחודם.

☞ **שימוש בשמות נבדלים:** היהודים קראו לילדיהם בשמות שהיו לקוחים מהתנ"ך, או בשמות שהיו מקובלים רק בקרבם. על פי רוב היהודים לא השתמשו בשמות, כמו ג'יימס או פיליפ, שהיו אופייניים לנוצרים.

☞ **שימוש בלוח שנה נבדל:** היהודים השתמשו בלוח השנה היהודי (העברי), ולא בלוח השנה הנוצרי שהיה מקובל בסביבה החברתית בה חיו.

הקהילה היהודית

בנוסף לכל זאת, היהודים מצאו בהיבדלות החוקית יתרון. ההיבדלות אפשרה להם לקיים אוטונומיה פנימית אשר שימרה את חיי הקהילה והדת. מוסדות אלה, שנשלטו על ידי מנהיגי הקהילה היהודית, ליוו כל יהודי מיום לידתו ועד יום מותו. בין השאר סיפקו מוסדות הקהילה היהודיים שירותים רבים ובהם: טקסים דתיים, כמו ברית מילה, נישואין, קבורה, הקמת בתי כנסת וניהולם, הקמת מוסדות לימוד וניהולם, כמו החדר והישיבה, ייצוג היהודים בפני השלטונות ותמיכה בנזקקים. השירות המשמעותי ביותר שסיפקה הקהילה היהודית לאנשיה, היכול להעיד על עוצמתה הרבה של הקהילה, היה בתי דין. בתי דין אלה דנו לפי חוקי ההלכה בשאלות הנוגעות לנישואין, גירושין, נזיקין ולמעשה בכל עניין אחר. בתי דין אלה נהנו מסמכות רבה כל כך בקרב היהודים עד שלמעשה תפקדו כבתי משפט לכל דבר.

הזדקקות היהודים לשרותי הקהילה גרמה להם להיות תלויים בה והפכה את מנהיגי הקהילה לאישים סמכותיים בעלי עוצמה פוליטית רבה. באמצעות בתי הדין יכולים היו מנהיגי הקהילה לאסור על יהודים לפנות לבתי משפט נוצריים, להטיל מיסים מיוחדים על היהודים ואף להטיל חרם ונידוי על יהודי שלא נשמע להם (במסגרת זו יכולים היו מנהיגי הקהילה לאסור על היהודים לקיים כל מגע, עסקי, דתי וחברתי עם יהודי שלא נשמע להוראותיהם). כל אלה גרמו לעיתים למתחים פנימיים בקהילה היהודית, אך מצד שני תרמו לגיבוש פנימי של חברי הקהילה ולתחושת שייכות אליה.

האוטונומיה שממנה נהנתה הקהילה היהודית הייתה נוחה הן ליהודים והן לחברה הסובבת, אשר התייחסה אל היהודים כאל קבוצה חברתית נפרדת ולא התעניינה בדרך בה הם ניהלו את חייהם. הקשר שבין היהודים וסביבתם הצטמצם, במקרים רבים, לתחום גביית המיסים. הקהילה היהודית אספה מיסים מהיהודים והעבירה אותם באופן מרוכז לידי השלטון.⁵

עובדה זו העצימה עוד יותר את סמכותם של מנהיגי הקהילה ומוסדותיה, הן בפני היהודים והן בפני השלטונות ונציגיהם: בפני השלטונות- הקהילה היהודית הוכיחה את יעילותה בהעברת כספי מיסים מבלי שהשלטון יטריח את עצמו לעסוק בכך; בפני היהודים- הקהילה הפכה למתווכת בין הפרט היהודי לבין שלטונות המדינה. כתוצאה מכך הפרט היהודי נעשה כפוף לחלוטין למוסדות הקהילה מבלי שיוכל להיעזר בשלטונות המדינה כדי להתנגד לסמכותם של מוסדות הקהילה.

2. היהודים בארצות האסלאם

מעמדם של היהודים שחיו בארצות האסלאם נבע מתוך תפיסת העולם המוסלמית. על פי תפיסה זו עד להופעת האסלאם האנושות חיה במצב של ג'אהליה(בערות). עם הופעת האסלאם נחלק העולם לשניים: דר אלאסלאם (ארץ האסלאם) ודר אלחרב (ארץ המלחמה, כלומר- הארצות בהן האסלאם עדיין אינו שולט). על המוסלמים לכבוש את ארצות דר אל חרב, לאסלם בכפייה את בני האדם החיים בהן ולדון למוות כל מי שיסרב להתאסלם. יוצאים מכלל זה הם אהל אלכיתאב (עמי הספר, כלומר- יהודים ונוצרים), הזכאים למעמד של ד'מי (בני חסות). בני מעמד זה נבדלים בעיני האסלאם משום שהם מאמינים באל אחד ועל כן אינם עובדי אלילים. יחד עם זאת, הם מיחסים קדושה לספרים הלא נכונים (היהודים מיחסים קדושה לתנ"ך והנוצרים מיחסים קדושה לתנ"ך ולברית החדשה) ולכן תורותיהם מעוותות.

בימי הביניים נקבעו חוקי עומר (על ידי החליף עומר השני) אשר הסדיר את מעמדם היהודים, כבני מעמד הד'מי. חוקים אלה הטילו על היהודים מגבלות שונות שנועדו להדגיש את שונותם ונחיתות מעמדם. בין השאר הוטל עליהם מס מיוחד (מס הגולגולת), היה עליהם להיות נבדלים בלבושם, נאסר עליהם לרכב על סוס, לשאת חרב, התאפשר להם לגור רק במקומות שנקבעו עבורם, נאסר עליהם לבנות בתי כנסת גבוהים ומפוארים, נאסר עליהם לעסוק במקצועות שונים, נאסר עליהם להעיד כנגד מוסלמי בבית משפט ועוד.

נבדלותם של היהודים מהחברה הסובבת נבעה לא רק ממעמדם כבני הד'מי, אלא גם מרצונם להיות נבדלים. החברה היהודית הייתה חברה סגורה, אשר הונהגה על ידי רבני וראשי הקהילה ואשר ראתה בסגירות אמצעי המאפשר לה להגן על דתה הייחודית. מנהיגות הקהילה סיפקה ליהודים שרותי חינוך ודת, ייצגה את הפרט היהודי בפני השלטונות ודאגה לו בשעת צרה. סגירותה של החברה היהודית וריבוי תפקידיה של הקהילה העניקו למנהיגות הקהילה השפעה רבה על החברים בה.

⁵ עד להתפתחות המדינה הריכוזית באירופה לא היה השלטון גוף אחיד שפעל על פי הנחיות אחידות שנקבעו על ידי גורם מרכזי. תחת זאת, היו לשלטון פנים רבות- החל מחוקר האינקוויזיציה, גובה המיסים, האציל המקומי וכלה במלך המרוחק. דמויות שלטוניות אלה נהנו מסמכויות נרחבות ויכולים היו, במידה רבה, לפעול על פי שיקול דעתן וללא תלות זו בזו.

בקצרה – מה למדנו בפרק זה?

מאפייניהם המרכזיים של היהודים בעידן הטרור מודרני:

- פיזור העם היהודי: עד לעידן המודרני חיו בעולם כמיליון יהודים. רובם המכריע התגוררו באירופה, בעיקר בחלקה המזרחי של היבשת, ומיעוטם בארצות האסלאם.
- היהודים כקבוצה חברתית נבדלת: היהודים נחשבו לאוכלוסייה נבדלת. היבדלות זו נבעה ממעמדם החוקי של היהודים ומשאיפתם של היהודים עצמם להינתק מהאוכלוסייה הכללית.

קטע מקור

קטע מספר 1 - ההיסטוריון עמוס אילון על חיי היהודים בפרנקפורט בסוף המאה ה-18⁶

"...הגטו של פרנקפורט הכיל סמטה אחת צרה וחשוכה, מצחינה וטחובה, ה'יוֹדְנָגָסָה' [(רחוב היהודים)]; אור שמש לא חדר אליה בשל צרותה ובתיה הגבוהים והצפופים יתר על המידה... ב-1743 כבר נדחקו כשלושת אלפים יהודים (עשרה אחוזים מהאוכלוסייה) למרחב שנועד מלכתחילה לשלוש מאות, בתנאי צפיפות וזוהמה שלא נודעו כמותם בשאר חלקי העיר...

...ילדים חיוורים בילו ילדות נטולת שמחה במתחם הדחוס, לא היה להם כל מגע עם ילדים מחוץ לגטו. נאסר עליהם להיכנס לפארקים ולטיילות הציבוריים או להתהלך בשטחי הכפר שמחוץ לעיר. ...הגטו היה תחום בחומות גבוהות ובשלושה שערים כבדים שננעלו בלילה וכן בימי ראשון ובחגים הנוצריים. נוצרים מעטים נכנסו אליו אי פעם...

...יהודים היו רשאים להיכנס לרבעים הנוצריים רק למטרות עסקים, לעולם לא להנאתם, בעיר הנוצרית נאסר על יותר משני יהודים ללכת זה לצד זה. מסיבה כלשהי לא התיר להם החוק לשאת מקלות הליכה. כמו כן לא יכולים היו להשתמש במדרכה. לשמע הקריאה... 'יהודי, תן כבוד!' - חייבים היו להסיר את כובעיהם, לסור הצדה, ולהשתחוות... לבית העירייה רשאים היו להיכנס בכניסה האחורית בלבד..."

קטע מספר 2 - עדותו של חיים משעל על שאירע לאביו, יהושע בן יצחק, בעיר יזד שבפרס בסוף המאה ה-19⁷

"...הדבר אירע בהיותי כבן עשר. באחד מימי החורף חזר אבי הביתה כשפניו נפולות וגופו רועד מקור. לאחר ששתה תה חם ונח מעט סיפר לנו את אשר אירע:

באותו היום הלך אבי ברחוב המושלג והתקדם לביתנו בצעדים מהירים, מפני שהקור היה עז ובגדיו ונעליו היו דלים מכדי לחממו. לעברו התקרב מוסלמי, איש עשיר מנכבדי העיר, כשהוא רכוב על סוסו ואחריו צועד משרתו. כאשר התקרב המוסלמי לאבי השפיל אבי את עיניו וניסה לחמוק מהמפגש המביך. לפתע הבחין אבי כי המוסלמי פנה אליו ובירך אותו: 'סלאם (שלום)'. אבי, שהתפלא על המחווה הבלתי צפויה ולא ידע כיצד להגיב, השיב אף הוא למוסלמי בברכה. לפתע הבחין אבי כי המשרת החיש צעדיו אל אדונו ולחש דבר מה על אוזנו. המוסלמי עצר את סוסו, קרא לאבי, סימן לו בידו להתקרב לעברו ושאל: 'אתה יהודי?'. 'כן' השיב אבי. 'אם כך'

⁶ מעובד מתוך: עמוס אילון, שם, עמ' 30 - 32.

⁷ האירוע התרחש בשנת 1900 לערך. מתורגם מפרסית (י.מ.) מתוך דברים שסיפר סבי, חיים משעל, סמוך לפטירתו בשנת 1983. הדברים תועדו על ידי אבי.

אמר המוסלמי 'נא סלאם [לא שלום]; נא סלאם; נא סלאם'... אבי הבחין כי המוסלמי ספר את מספר הפעמים בהם ביטל את ברכתו והשתמש באצבעותיו כדי לדייק ולא להתבלבל. הוא ספר שבע פעמים שבע (7×7) . באיטיות ובהטעמה, ובכל ספירה ביטל פעם נוספת את ברכת השלום בה ברך את אבי קודם לכן. בסך הכול הוא ביטל את הברכה 49 פעמים. כל אותה העת עמד אבי, כשרגליו שקועות בשלג וגופו רועד מקור, ולא העז לזוז ממקומו, עד אשר סיים המוסלמי את ספירתו.

כאשר סיים אבי לספר את אשר אירע לו ניחמה אותו אמי ואמרה שאירע למשפחתנו נס. מאוחר יותר סיפרה אמי לי ולאחיי שמספר שנים קודם לכן, ביום כיפור, אירע אירוע דומה: היהודים ביזד היו לבושים בבגדים לבנים ויפים ומוסלמים טעו וברכו אותם לשלום. אך אז, האירוע הסתיים בצורה קשה יותר. אמי מעולם לא הסכימה לספר לי כיצד הסתיימה הפרשה ההיא. היא רק סיפרה לנו שמאז החליטו היהודים שלא ללבוש עוד בגדים לבנים ביום כיפור..."

קטע מספר 3 - החוקרת בת יאור על השפעת מעמד היהודים כבני חסות על יחסיהם עם החברה המוסלמית הסובבת⁸

"...כדי שנוכל להעריך נכונה את הביזיון שבמעמד הד'מי חובה עלינו לשוב ולשבץ את המונח 'השפלה' במערכת הערכים של החברות הערביות, שהכבוד תופס בהן מקום ראשון במעלה. הסירוב לקבל את עדותו של הד'מי נגד מוסלמי בבית דין דתי קובע עמדה וחושף מתכונת נפשית האופיינית לשתי הקבוצות. קבוצת הד'מים, ששוב לא היה בידה להתגונן, הועמדה במצב של בת ערובה הצפויה לכל עלילת שווא. היה זה מצב של חולשה מתמדת, שעודד התרפסות וחנופה... בעיני הקבוצה השלטת היה סירוב זה, לקבל את עדותו של הד'מי בבית דין, סמל לסירוב גדול יותר – סירוב להקשיב, ליצור מגע, להחליף דעות; קיצורו של דבר: סמל לכפירה בסבל הזולת ובזכויותיו..."

⁸ מעובד מתוך: בת יאור, (תרגום: אהרן אמיר; עריכה מדעית: פרופ' משה שרון), הד'מים – בני חסות: יהודים ונוצרים בצל האסלאם, (כנה; ירושלים; 1985), עמ' 127.